

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Збройні конфлікти у первісних суспільствах:
етноархеологічний вимір»**

«Armed conflicts in prehistoric societies: ethnoarchaeological dimension»

Виконав: студент заочної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Дробаха Віталій Іванович

Керівник д.і.н., проф. Сминтина О.В. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2021 р.

Завідувач кафедри

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2021 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Проблема зародження збройних конфліктів в світлі етнографічних, еволюційних та генетичних досліджень.....	7
1.1. Прояви конфліктності в етнографічних джерелах	7
1.2. Еволюційна антропологія та початок насильства	9
1.3. Ген воїна.....	12
Розділ 2. Конфлікти раньо- та середньопалеолітичної епохи	14
2.1. Загальна характеристика періоду	15
2.2. Свідчення збройних конфліктів у ранніх гомінід.....	22
2.3. Неандертальці і ранні (доверхньопалеолітичні) Homo Sapiens.	24
Розділ 3. Особливості конфліктів у пізньому палеоліті та мезоліті	27
3.1. Опис археологічних контекстів періоду.....	27
3.2. Насильство у верхньому палеоліті.....	30
3.3. Конфлікти в мезолітичних групах.....	32
Розділ 4. Конфлікти епохи неоліту.....	35
Висновки	41
Список джерел та літератури	46

ВСТУП

Актуальність дослідження. Збройні конфлікти є важливим аспектом життя багатьох сучасних суспільств, і дослідження показують, що така ситуація спостерігається протягом останніх кількох тисячоліть. В останні десятиліття численні антропологічні дослідження демонструють переконливі докази того, що насильство та озброєні сутички були невід'ємною частиною соціальної історії людства, принаймні, з голоценового періоду. Деякі вчені припускають, що "витоки" військових зіткнень пов'язані з певними умовами, які склалися лише з середини голоцену (зокрема зростаюча осілість, збільшення щільності населення, поява більш складних форм соціальної організації). З іншого боку, з'являється все більше доказів, які вказують на те, що міжособистісні озброєні конфлікти характерні не лише для великих, малорухливих та політично складних суспільств. Таким чином, можна припустити, що «війни» відбувались, і могли бути соціально значущими, також і для деяких більш ранніх спільнот.

Археологічні дані свідчать про те, що культурна практика, пов'язана з міжгруповим, організованим насильством, була частиною багатьох найбільш ранніх суспільств, незалежно від чисельності населення, масштабів, способів існування, соціальної організації чи інших вимірів. Чи кваліфікувати такі випадки насильства як "війна" чи ні, досить складно термінологічна проблема. Проте, що для того, щоб зрозуміти витоки «війни» в сучасному розумінні, необхідно простежити траєкторії розвитку цього явища починаючи з найдавніших проявів насильства серед представників роду *Homo* не лише в голоцені, але й у попередніх контекстах. Деякі дослідження навіть припускають, що насильство могло бути ключовим компонентом, яке формувало хід людської історії ще до появи появи анатомічно сучасних людей (близько 300 000-200 000 років тому). Як тільки представники роду *Homo* набули здатності до більш високих рівнів символічної думки, складних форм

спілкування та достатніх форм соціальності та співпраці, вони також були б здатні до того, що умовно можна назвати соціально-груповим насильством.

За останні десятиліття етнографічне дослідження війни дало численні публікації, присвячені ролі насильства та агресії в невеликих суспільствах мисливців-збирачів. Використання цих етнографічних даних є необхідною відправною точкою для дослідження колективів далекого минулого. Дані етнографічних досліджень свідчать про те, що в багатьох етнографічних групах відсоток осіб, схильних до озброєного насильства, вищий, ніж в сучасних розвинутих суспільствах [35]. Таким чином, використовуючи дані археології, палеоантропології, приматології, палеопсихології при використанні етнографічних паралелей можна прослідкувати історію людської агресії починаючи з найдавніших часів.

Об'єктом дослідження є різноманітні форми насильства та міжгрупової агресії в періоди плейстоцену та першої половини голоцену.

Предметом дослідження виступають археологічні матеріали та антропологічні рештки зі слідами насильства як докази озброєних конфліктів в первісну добу.

Метою роботи є ознайомлення та висвітлення причин конфліктів між людьми та їхніх особливостей в суспільствах мисливців та збирачів, якого дозволяють досягти достатньо твердо встановлені на сьогодні наукові факти.

Поставленій меті підпорядковано головні **завдання**:

- визначити основні передумови виникнення агресивної поведінки та збройних конфліктів крізь призму етнографічних, еволюційних та генетичних досліджень;
- охарактеризувати прояви насилля серед найдавніших гомінід;
- встановити рівень агресії в групах неандертальців;
- дослідити збройні сутички в середовищі кроманьйонського населення;

- описати мезолітичний період з точки зору внутрішніх та між групових сутичок;
- прослідкувати зміни в характері та інтенсивності озброєних конфліктів в суспільствах перших скотарів та землеробів.

Хронологічні рамки даної роботи охоплюють завершальну фазу доби антропосоціогенезу та ранньопервісної доби (періоди палеоліту, мезоліту та неоліту).

З огляду на специфіку теми та обмеженість матеріалу, **територіальні рамки дослідження** визначаються умовно і варіюються в залежності від місця знахідки остеологічних решток зі слідами насилля та речових доказів озброєних конфліктів.

Методологічна основа дослідження полягає у моделюванні історичної ситуації, із залученням порівняльно-історичного, типологічного, історико-ретроспективного, історіографічного, хронологічного, реконструктивного та комплексного методів.

Огляд джерел та літератури з теми дослідження. Джерельну базу роботи складають дані археології, етнографії, психології та соціології. До кола досліджень залучені усі доступні авторові матеріали наукових досліджень, публікації у наукових виданнях та на сторінках спеціальних Інтернет-сайтів.

В останні десятиліття з'явилася досить велика кількість публікацій, в тому числі вельми солідних за обсягом збірок, присвячених збройному насильству в кам'яному віці. Раніше таких досліджень майже не було (якщо не брати до уваги робіт про канібалізм, який зовсім не обов'язково пов'язаний з насильством). Статей і книг про первісні війни, насильство і агресію виходило багато [25], але викладалися і обговорювалися в них переважно, а іноді і виключно етнографічні дані, так що мова йшла зазвичай про теоретичні

питаннях, але не про війну в неоліті або насильство в палеоліті (хоча терміни ці, звичайно, іноді згадувалися). Втім, спеціальних робіт про насильство в палеоліті і зараз майже немає, за винятком старої збірки М. Роупер [43] і кілька статей, присвячених опису і аналізу ряду конкретних палеоантропологічних знахідок. Для неоліту і мезоліту літератури значно більше.

В останні роки з'явилося також багато робіт етноархеологічного характеру, що присвячені поясненню причин та сутності конфліктів в первісну добу [33; 35; 38].

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку, списку джерел та літератури (43 позиції). Загальний обсяг роботи – 45 сторінок. Перший розділ присвячено огляду різних підходів до визначення причин та сутності озброєних конфліктів в первісну добу. Використовуються дані етнографії, еволюційної теорії та генетичні дані. Другий розділ представляє собою характеристику проявів агресії у найдавніших гомінід та у неандертальців. Найдавнішим представникам людей сучасного типу присвячений третій розділ. У четвертому розділі описується період становлення землеробства та скотарства, осілості та соціальних змін та їх впливу на конфліктну поведінку людей.

Розділ 1.

ПРОБЛЕМА ЗАРОДЖЕННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ В СВІТЛІ ЕТНОГРАФІЧНИХ, ЕВОЛЮЦІЙНИХ ТА ГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Прояви конфліктності в етнографічних джерелах. В останні десятиліття з'явилося багато нових досліджень присвячених озброєним конфліктам в сучасних етнографічних суспільствах [33; 35; 38]. Переважна більшість відзначають наявність суттєвих паралелей між ними та людьми доісторичного минулого. Відповідно, для вивчення наших найдавніших форм соціальної поведінки та культурних практик важливе вивчення етнографічних даних, пов'язаних із суспільствами на доісторичних рівнях розвитку.

Досліджуючи суспільства тропічних лісів Амазонки, Н. Шаньон [7] стверджував, що чоловіки Яномамі, які вбивали когось, отримували більший репродуктивний успіх і, таким чином, більш високий статус. Цікаво, що серед ваоранів Еквадору було відзначено протилежний зв'язок, і воїни мали нижчий репродуктивний успіх всередині спільноти [26].

Деякі вчені стверджують, що етнографічні дані свідчать, що війна сягає глибоких коренів людської еволюції. У нещодавньому дослідженні етнографічних суспільств мисливців-збирачів Д. Фрая та П. Содерберга [32] досліджували дані з мобільних товариств гуртків фуражу. У межах 21 популяції вони отримали дані про 148 летальних випадків. При цьому, 55% вбивств були єдиноразовими (одна особа вбила лише одну людину). Із 148 подій 85% пов'язані із помстою та міжособними сварками. Характерно, що більшість смертельних епізодів, в яких брали участь люди різних груп, відбувалися серед племені Тіві. «Отримані дані свідчать про те, що товариства мисливців-збирачів не особливо войовничі, якщо визначити фактичні обставини летальної агресії. Ці дані ставлять під сумнів уявлення про те, що люди, особливо чоловіки,

розвинули біологічні тенденції до участі в міжгруповому коаліційному насильстві.

Д. Фрай [31, с. 254] зібрав докази летальної агресії у велику етнографічну вибірку і дійшовши висновку, що практично усі осілі товариства брали участь у війнах, а більшість рухливих мисливців-збирачів у вибірці цього не робили. За словами Д. Фрая, це свідчить про те, що зміни, пов'язані з розвитком соціальної складності – такі як осілість, розвиток соціальних ієрархій, збільшення кількості населення, зростання амбітних лідерів, накопичення продовольства та інших предметів збагачення – значно збільшують ймовірність війни у таких суспільствах, відрізняючи соціально складні громади від спільнот, що характеризуються соціальними організаціями, типово пов'язаними з рухливим способом життя. Це свідчить про те, що озброєні конфлікти мали збільшитись у середньому голоцені, з розвитком сільського господарства та осілістю.

Як припускають Фрай, Шобер та Бьоркквіст [32, с. 110], вбивства не є нормою серед людей, про що може свідчити те, що природний відбір не сприяє вбивству. А отже озброєні конфлікти мають виникати частіше в суспільствах, які мають проблеми з ресурсною базою та перенаселеністю.

Ще одним ключовим моментом з етнографічних джерел є надзвичайно мінливий характер культурних установок та практик, що стосуються насильства та/або війни, що підкреслює значення символічної думки та ідеологій [36, с. 209]. З ритуальних, політичних, ідеологічних чи інших причин люди беруть участь у насильницьких діях, жертвоприношеннях, умисному вбивстві та каліцтві інших людей з багатьох причин, не всі з яких проводяться для підвищення статусності. Ідентичність, етнічна приналежність та релігійна приналежність також можуть бути головними рушіями. Ці спостереження в сукупності дозволяють припустити, що витоки війни, ймовірно, пов'язані з періодом коли гомініди стали людьми і почали вкладати у насильницькі дії

більш глибоке значення. Це призводить до питання про те, як далеко назад у часі нам слід шукати підказки, і чи були агресивна поведінка та насильство важливими рушіями людських еволюційних змін.

1.2. Еволюційна антропологія та початок насильства. Війна не обмежується сучасними або історично недавніми епохами, а також не обмежується великими або політично складними суспільствами. Але де слід розрізняти загальні категорії агресії та насильства? Чи є війна суто людським явищем? Це не тривіальне питання, оскільки воно має наслідки для питань про еволюцію людини. Дійсно, війна є центральною темою для багатьох еволюційних антропологів, оскільки вона включає унікальні людські риси, але все ще має інтригуючу схожість з агресією між групами в інших видах, особливо в шимпанзе.

Розглядаючи форми насильницької поведінки, дослідники вказують на деякі паралелі між видами приматів, а саме канібалізм та міжгруповий конфлікт. Недавні дослідження показують, що канібалізм є рідкісною подією серед більшості приматів, зафіксовано лише у деяких видів [30, с. 278]. Серед великих мавп це найкраще зафіксовано у шимпанзе, хоча навіть тут це здається нехарактерною поведінкою. Хоча і рідко, дані також свідчать про канібалізм у популяціях горил та орангутангів [30, с. 279].

Врангам зазначає, що серед приматів ми спостерігаємо часті коаліційні вбивства лише у шимпанзе та людей, хоча інші відзначали випадки такої поведінки у мавп-павуків (коатів) та горил [42, с. 2]. Дослідники зазначають, що коли йдеться про патрилокальні спільноти, лише люди та шимпанзе відзначаються інтенсивними системами ініційованої чоловіками територіальної агресії, що передбачає летальний напад. Смертельна агресія може розглядатися як «вторгнення коаліції чоловіків на територію сусідів та несподіваний смертельний напад на вразливих сусідів».

Дослідження бонобо (*Pan paniscus*) припускає, що варіації конфліктів є загальними серед гоміноїдів. Товариства бонобо відрізняються від шимпанзе ключовими способами, коли мова йде про насильство. Вони знизили рівень насильства у відносинах між статями, у стосунках між чоловіками та у відносинах між громадами. У межах спільнот бонобо дослідники відзначають загальну відсутність чоловіків, які проявляють раптову агресію, б'ють самок або практикують дітовбивство. Смертоносною агресією не спостерігалось [28, с. 875]. Можливо, співпраця жінок допомагає зберегти мир і стримати агресію чоловіків. Спостерігали, як старші жінки підтримували молодших жінок, допомагаючи нападати на агресивних до них чоловіків. Дослідники стверджують, що такі коаліції формують для пом'якшення домагань чоловіків, а також можуть призвести до більшої терпимості серед жінок. Таким чином, жіночі зв'язки можуть допомогти запобігти агресії чоловіків щодо жіночих бонобо. Крім того, порівняно менше насильства між громадами бонобо, а в деяких випадках спостерігається навіть взаємодія між громадами, яка може бути дружньою та сердечною.

Загалом, очевидно, що чоловічі бонобо не демонструють однакових видів жорстоких поведінкових схем, які іноді спостерігаються у чоловіків-шимпанзе. Можливо, ранні гомініди були більше бонобо-подібними, ніж шимпанзе [28, с. 276]. Така гіпотеза частково підтверджується очевидним мінімальним статевим диморфізмом Ардіпітека. Однак також можливо, що стан предків був несхожий на жодного з цих видів. Де Ваал [28, с. 876] стверджує, що, хоча ми чітко бачимо агресію у багатьох видів, може бути результативним розглядати її не як асоціальний інстинкт, а як потенційний інструмент як конкуренції, так і переговорів. Шимпанзе цілуватимуться і обійматимуться після бійок, тоді як інші нелюдські примати не братимуть участь у подібних видах "примирень". Після бійки шимпанзе намагатимуться втішити жертву, що, здається, зменшує їх збудження та полегшує переживання.

Спільне між поведінкою людей із смертними рейдерськими захопленнями інтригує можливістю коаліційного насильства, яке є рушієм людської еволюції, і, таким чином, є вагомою основою для подальшого тестування гіпотез. Однак існують протилежні перспективи, які ставлять під сумнів можливий еволюційний зв'язок. Наприклад, деякі дослідники припускають, що «патрулювання» шимпанзе не спрямовані на коаліційну агресію, розглядаючи насильство як доказ безпеки під час "набігів на пошук їжі", а не як пошук жертви. Таким чином, сучасна поведінка шимпанзе може не бути повністю репрезентативною для поведінки предків шимпанзе. Крім того, сучасні взаємодії шимпанзе охоплюють широкий простір соціальної поведінки, від мирних та кооперативних до конкурентних та агресивних.

У міру зростання антропологічних знань про поведінку приматів стало очевидним, що значне різноманіття знаменує пристосування приматів, і такі поняття, як агресія, менш притаманні серед приматів, ніж вважали раніше. Широкий огляд приматологічної дослідницької літератури, що охоплює вивчення сотень видів і десятки тисяч годин спостереження, демонструє, що внутрішньовидове насильство, що призводить до смерті, є надзвичайно рідкісним і не є широкомасштабним. Це не означає, що життя приматів позбавлене конфліктів або агресії, але означає, що приділення більшої уваги агресії ризикує применшити переважну більшість взаємодій, які є більш просоціальними. Навіть якби ми прийняли гіпотезу про те, що наші найдавніші предки брали участь в аналогічних формах міжгрупової агресії (особливо серед чоловіків), все одно важко робити висновки про частоту і, отже, потенціал насильства як головного рушія еволюційних змін.

Останнім пунктом загального використання приматів як референтних моделей ранньої поведінки людини є те, що жоден з існуючих приматів не має тих самих пізнавальних здібностей, що й у людей.

1.3. Ген воїна. Перш ніж досліджувати деякі найбільш актуальні випадки можливого насильства в первісну епоху, ми спочатку окреслимо сучасні дослідження, пов'язані з генетикою. Деякі дослідники стверджують, що в агресії є генетичний компонент. Так званий "ген воїна" [34, с. 818] був об'єктом багатьох досліджень протягом останніх 20 років. Цей ген в Х-хромосомі кодує фермент моноаміноксидазу А (МАОА). Генетична мутація в Х-хромосомі, викликає припинення виділення цього ферменту. У чоловіків, які мають специфічний дефектний ген МАОА, передбачається, що вони більш агресивні, з підвищеним рівнем серотоніну, дофаміну та норепінефрину в мозку. Однак в цілому, дефіцит МАОА є рідкістю у людей і слід з обережністю асоціювати ген МАОА як ген насильства, оскільки випадки агресії, які здійснюють люди, є численні, і тому важко підвести все до одного гена.

Недавня робота показала, що у гені МАОА є різні тандемні повтори, причому конкретна кількість і тип повторень, можливо, пов'язані з різними рівнями агресії [29, с. 621]. Дослідження також показали, що особи з низькою активністю версії гена МАОА, які вирощувались під жорстоким поводженням, мають більшу ймовірність асоціальної поведінки, ніж особи з високоактивним варіантом. Однак, коли немає жорстокого поводження, навпаки, це свідчить про те, що взаємодія генів і середовища відіграє ключову роль.

У статті, представленій на конференції з генетики у 2006 р., Вчені повідомили про частоту триразової версії алелю МАОА [39, с. 384]. Зокрема, вони зауважили, що це поширене явище серед населення маорі (56%), і було аргументовано, що саме чоловіки маорі є більш жорстокими через поширеність цього алелю в популяції. З цією інтерпретацією є багато питань. По-перше, він не враховує бідність та інші фактори, які також пов'язані з певними громадами маорі. Як зазначив біоетик Лоуренс Пербал [39, с. 385], уявлення про те, що цей ген пояснює, чому маорі жорстокі, відповідає стереотипу, пов'язаному з цією популяцією, але не враховує контекст.

З огляду на невизначеність та складність, пов'язані з формуванням поведінки, можна стверджувати, що на даний момент просто немає переконливих доказів щодо конкретного гена чи гормону, які зроблять когось більш агресивним. Ефект гена опосередковується, хоча і впливає навколишнє середовище.

Генетичні, археологічні, етнографічні та приматологічні набори даних припускають можливість того, що збройні конфлікти можуть мати своє коріння в плейстоцені. Однак методи, що застосовуються до найдавніших популяцій людей, кількісно та якісно відрізняються. Проблематично, що багато найдавніших прикладів міжособистісних конфліктів зустрічаються у «не сучасних» людей (наприклад, неандертальців, інших представників роду Номо, австралопітеків), що ускладнює застосування моделей, похідних від людських суспільств. Ще більше ускладнює ситуацію інтерпретація викопних решток, і те, наскільки ці матеріальні дані можуть бути корисними, а можуть і не бути, коли йдеться про розпізнавання жорстокої поведінки. Як мінімум, наявність слідів порізу або травми силою, наприклад, може сигналізувати про можливість насильницької поведінки.

Вбачаючи, що людська війна є якісно відмінною від міжгрупового або коаліційного насильства серед інших видів, стає необхідним детально вивчити матеріальну історію для найперших випадків таких форм колективного насильства серед людей.

Розділ 2.

КОНФЛІКТИ РАНЬО- ТА СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕПОХИ

В останні десятиліття дослідники розробили методологічні основи для археологічного розпізнавання озброєних конфліктів і вони включають декілька категорій матеріальних даних, таких як поселення, оборонні роботи, спеціалізована зброя, зображення та травми скелетних решток. Для розгляду суспільств плейстоцену найбільш доречною категорією археологічних показників є свідчення травматизму на людських останках.

Біоархеологія пропонує емпіричні дані, які допомагають розгадати великі та важливі питання про людей та їхні тривалі стосунки з насильством. Аналіз людських останків є одним з найважливіших шляхів розгляду міжособистісного та організованого насильства незалежно від періоду часу. Археологічні дослідження людських останків надають унікальне джерело даних як про жорстокі конфлікти, так і про мирне співіснування. Підказки про насильство можуть включати в себе подвійні розриви на передпліччях, застрягли вістря стріл, переломи, порізи або пошкодження від травми тупим предметом на кістках, сліди порізів на кістках, сліди розчленування. Однієї ознаки може бути недостатньо для вказівки на насильство чи війну, але сукупність доказів та даних допомагає встановити істину.

У різних часових та культурних контекстах, що охоплюють голоцен, біоархеологічні дані дають уявлення не лише про випадки насильства, але й про масштабніші події та соціальні практики пов'язані з насильством. Наприклад, біоархеологічні аналізи доводять присутність полонених, використання тортур та вплив військового життя на здоров'я солдатів.

Наприклад у груповому похованні пов'язаному із культурою Лінійно-стрічкової кераміки, датованому 7 тис. р. т. в Талхаймі (Німеччина), дослідники

виявили рештки приблизно 34 осіб, які стали жертвами різанини. Докази включають численні смертельні поранення голови, кілька уражень стрілами та розміщення всіх цих людей в одній могильній ямі [41, с. 270].

Однак присутність багатьох з цих маркерів є неоднозначною для плейстоцену, або тому, що вони не існували, не збереглися в матеріальних рештках або вимагають прогресивніших технологій, ніж ми маємо в даний час. З цих причин більшість доказів походить з біоархеологічних досліджень, тафономічного аналізу та геноміки. Ознаки та травми на людських останках є найбільш прямим показником можливого насильства, і це особливо стосується найдавніших випадків насильства плейстоцену. Але навіть тоді існують значні перешкоди в екстраполяції поведінкових зразків за матеріальними рештками.

2.1. Загальна характеристика періоду. Період раннього палеоліту, як і кам'яний вік взагалі, розпочинається олдувайською порою в Південно-Східній і Східній Африці понад 3 млн. років тому. В Європі і Середземномор'ї найдавнішими є пам'ятки кінця олдувайської та наступної ашельської пори, що датуються приблизно мільйонів років тому. Закінчується цей період кам'яного віку 150 тис. років тому. Раніше говорили про шельську, або оббевільську культуру в Європі, тепер, однак, більшість вчених цей відрізок часу вважають початковим етапом ашельської пори [6, с. 5].

Носієм олдувайської культури на Південному Сході і Сході Африки був гомо габіліс – двонога істота невисокого зросту (до 140 см), що займалася полюванням на дрібних тварин. Вогню гомо габіліс ще не знав. Основним знаряддям були оббиті й загострені гальки – чоппери і чоппінги, які тримали при використанні просто у руці.

У ранньому палеоліті Європи і Азії за ашельської доби жили пітекантропи і синантропи. Пітекантроп ходив на трохи зігнутих у колінах ногах, був значно вищий за гомо габіліс (зріст до 170 см). Володів звуковою

мовою, хоча дуже примітивною. Рештки пітекантропів виявлено в Південній Азії (о. Ява), Південно-Східній і Північній Африці та в Європі. Пітекантроп з Північної Африки отримав назву атлантропа. Методами точних наук встановлено, що атлантроп у Північній Африці жив дещо пізніше, ніж пітекантроп з острова Ява [1, с. 32]. Синантропи жили на 100 – 150 тис. років пізніше пітекантропів. У печері Джоу-Коу-Тянь (Китай) виявлено і досліджено їхнє стійбище. Вони, на відміну від пітекантропів, вже знали вогонь і вміли його підтримувати.

Основним заняттям людей раннього палеоліту було збиральництво, а також полювання на тварин, нерідко досить великих. З'являється одна з форм внутрішньовидової кооперації, що відрізняє людину від інших тварин (зокрема приматів), а саме – її здатність ділитися їжею. Це одна із засадничих рис людської спільноти і, мабуть, була результатом поділу праці. Поділ праці, розподіл їжі, спільне житло і стали складниками ранніх етапів еволюції людини. Згодом з'явилися генно-культурні чинники, що обмежили агресію всередині племені, можливо, за рахунок перенесення її на «чужинців». Обмеження внутрішньої агресії сприяло виживанню ранніх гомінід, збереглися лише ті нечисленні племена, у генетичній структурі яких сформувалися додаткові, надприродні, фактори регуляції відносин. Тобто механізми пригнічення більшості природних інстинктів виникли вже на ранній стадії антропогенезу.

Ще один комплекс характерних для людей поведінкових реакцій пов'язаний з турботою про нащадків, котрі цілком залежали від батьків значно довше, ніж у будь-якого іншого примата. Як результат – високий ступінь взаємозалежності людських індивідів, їхня кооперація [8, с. 31]. Так, у печері Шанідар (Ірак), наприклад, знайдено поховання дорослого чоловіка, в якого ще

за життя була ампутована права рука вище ліктя, а на лицевій частині черепа виявлено сліди від тяжких ран, що зажили ще за життя. Ця людина, хоч і не була вже придатна до фізичної праці, проте жила в колективі довгий час.

Період середнього палеоліту датується 450/300 – 50/30 тис. років тому. Його заключний етап (130/100 – 50/30 тис. років) часто називають мустьєрською епохою і пов'язаний він з поширенням неандертальців.

Відкриття у Неандерталі залишок людини не викликало тієї уваги, на яку воно заслуговувало, тому що наука ще не була достатньо підготовлена для правильної оцінки знахідки Неандерталі.

Ретельне вивчення та опис залишків неандертальської людини неодноразово проводилося дослідниками, що дозволяє скласти доволі повну картину його фізичних властивостей. Це була істота нижче середнього зросту, міцного складу, з великою головою, з низьким сплющеним черепом та масивним обличчям, звіроподібність якого підкреслювалась надочними виступами, з дуже широким, виступаючим носом, сидячим у западині, з дуже масивною нижньою щелепою, без підборіддя та з зубами, косо поставленими вперед [10, с. 253].

Устрій стовбуру хребта та нижніх кінцівок дозволяє припускати, що ходила ця людина, зігнувшись, на підігнутих ногах. Це була вже справжня людина, але дуже примітивного устрою. Об'єм головного мозку був значний, не поступався сучасній людині. Середня величина його у неандертальця – 1400 куб.см., лише небагато нижче величини сучасних людей – 1600 куб.см. Характер поселень епохи мустьє свідчить про виросле значення полювання як постійного джерела засобів існування, вказує на нові, інші риси епохи мустьє. Тут, вочевидь, більше укріплювалась внутрішня спайка первісних, ще зародкових суспільств, яка мала витoki не тільки із потреби протистояти

небезпеці, яка загрожувала навколишньому світові, але й прямої виробничої необхідності. Полювання на великих тварин як мамонт та печерний ведмідь, при усій спрощеності мисливської зброї, повинна була вимагати від людини організованих, колективних дій [10].

Дуже продуктивне полювання разом з ростом та укріпленням з одного боку, технічних та культурних навичок, з другого – родинного зв'язку первісних суспільних груп – є необхідною передумовою для кінцевого оформлення первісного суспільства на початкових етапах його розвитку [10, с. 241].

Розміри становищ та міцні шари відходів життєдіяльності дають можливість припускати, що мустьєрські орди були доволі великими об'єднаннями. Можливо, вони складали не менш, ніж 50-100 осіб.

Мустьєрському часу повинна була відповідати та форма суспільної організації, яка в етнографічних дослідженнях має назву «кровно родинної родини». Разом з укріпленням суспільних ланок середнього палеоліту з їх складаним розподілом праці – праці жінок та чоловіків, дорослих та неповнолітніх – повинна була поступово формуватися первісна родинна община неандертальців. Окремою рисою суспільної організації відповідної часу «кровно рідної родини» була замкненість цих ланок. Розмноження «в собі» в маленьких замкнених суспільних групах – факт, який дуже несприятливо впливав на фізичний розвиток людини середнього палеоліту.

Несприятливі умови природного середовища, які оформилися як результат нераціонального використання природних ресурсів, несприятлива історична обстановка, яка поставила окремі людські групи у стан ізоляції та на довгі тисячоліття затримала їх розвиток.

Під час переходу від ашельської до мустьєрської епохи відбулися зміни не тільки у фізичному стані людини, але й у техніці, господарстві та в загальному образі життя. Так, первісне мисливське господарство набуло в мустьєрську епоху більш високого рівня розвитку, збільшилось його значення у порівнянні зі збиранням. Це пов'язано з покращенням нарядів виробництва, опануванням вогню, зміною фізичного типу людини та зміною суспільних відношень, розвитком та ускладненням форм колективно праці. Показником прогресу мисливського господарства можна вважати знайдені у великій кількості в багатьох містах великих скупчень кісток тварин, вбитих під час полювання – мамонтів, печерних ведмедів, бізонів та ін. [24, с. 4].

Деякі дослідники вважають, що вже за мустьєрської епохи могли складатись і ранні форми образотворчого мистецтва та релігійного уявлення. Археологи відкрили кілька десятків випадків поховань скелетів або черепів неандертальців. Найбільш відомі з них поховання в гроті Мустьє, в печері біля Ла-Шапель-о-Сен, кілька скелетів у Ла-Ферас (Франція), в гроті Кіік-Коба (Крим), в печерах Мугарет-ес-Табун і Мугарет-ес -Схул (Палестина), в гроті Тешик-Таш (Узбекистан).

Коли були зроблені найважливіші з цих знахідок (1908 р. і пізніше), багато вчених стали вважати їх свідцтвами про наявність у неандертальців віри в потойбічне існування душі (А. Буісонй, Гуго Обермаєр та ін.) Деякі ж археологи (наприклад, Макс Еберт) вважали, що віри в душу тоді ще не могло бути, але існувала віра в надприродні властивості самого трупа (ідея «живого мерця»), яка породжувала забобонну боязнь його [2]. З радянських учених одні дотримувалися аналогічної точки зору, а інші висловлювалися з цього приводу більше тверезо й скептично. Так, І.І. Скворцов-Степанов пояснював неандертальські поховання просто турботою первісних людей про своїх

померлих як про хворих. На його думку, саме уявлення про відмінність мертвих від живих, про те, що зі смертю з людини щось іде (душа), виникло поступово і набагато пізніше. Ця думка, мабуть, правильна. Вірніше всього, що в первісних (неандертальських) похованнях виявлялися, з одного боку, полуінстинктивна турбота про сочленів своєї орди, прихильність до нього, не зникаюча з настанням смерті, з іншого – полуінстинктивне прагнення позбутися гниючого трупу.

Таким чином, неандертальські поховання ще не можна вважати безперечним доказом наявності релігійних уявлень у наших предків того часу, але поховання померлих могли бути одним із джерел, з яких згодом розвинулися такі подання.

Будь-яка цивілізаційна криза чи революція зазвичай закінчується великими жертвами. Крім соціально-економічних наслідків, це спричиняє кардинальну перебудову генетичної структури людства, оскільки втрачається частина генофонду. І ті, хто пережили такі катаклізми, стають принципово іншими. Поява генно-культурних факторів, що обмежили агресію, зумовила виживання ранніх гомінід, адже залишилися саме ті племена, у генетичній структурі яких сформувалися додаткові, надприродні фактори регуляції відносин.

Деякі групи змушені були використовувати канібалізм. Це питання жваво обговорюється в археологічній та антропологічній літературі. Так знахідки у печері Крапіна в Хорватії мали значну кількість роздроблених та перемішаних кісток тварин з кістками неандертальців, що є достатньо вагомим свідомством людоджерства. Аналогічні знахідки, були зроблені ще в декількох мустьєрських печерах.

Згідно біологічній версії, канібалізм – поїдання людей людьми, мав дуже велике розповсюдження в ті часи та у тих місцях, де виникали катастрофічні кризи, пов'язані зі здобуттям їжі. Дії голоду та необхідність виживати хоча б частині племені, спонукала воювати та їсти полонених, а якщо їх не було, тоді їсти своїх соплеменників [4].

Канібалізм у формі звичаю міг довго існувати, тому що в культурному житті завжди зберігається повага до старості, незалежно від практичних потреб, у даний час це знак поваги до старовинного способу порятунку племені. Потім акт канібалізму переосмислюється як дана духом та Богом, ніби присутніх за однією трапезою з людьми. Наступні етапи – вбивання жертв – це полонені, діти, підлітки – без поїдання їх жерцями, перехід від зварювання у котлах до часткового або повного спалювання та з заміною людей – жертв тваринами, рослинами, але збереження звичаю вбивств для злочинців, полонених та рабів [13].

Відомо, що неандертальське суспільство більшу частину свого життя провело у досить складних кліматичних умовах. Будь-яка цивілізаційна криза чи революція зазвичай закінчується великими жертвами. І ті, хто пережили ті катаклізми стають принципово іншими. На прикладі деяких моментів життя та культури неандертальського суспільства, можна вважати, що так як люди мустьєрської епохи жили в умовах дуже суворого клімату – це породжувало суттєву обмеженість продуктів харчування, та як наслідок, вони дуже часто могли перебувати у стані голоду. Це у свою чергу давало привід для збройних протистоянь, об'єктом суперечки в яких були харчові ресурси. Багато археологічних знахідок свідчать про те, що неандертальці використовували знаряддя праці, зброю не тільки під час полювання. Знахідки у печерах Крапіни, Ель-Сидрону та Монте-Чирчео вказують на те, що люди вбивали одне

одного. Згідно біологічній версії канібалізм мав дуже велике значення у ті часи. Канібалізм, який був дуже розповсюдженим у цю епоху – це наслідок збройної агресії по відношенню однієї людини до іншої. Це нібито наслідок катастрофічної кризи, пов'язаної зі здобуттям їжі. Дії голоду та необхідність виживати хоча б частині племені спонукали їсти полонених, а якщо їх не було, то своїх соплеменників.

2.2. Свідчення збройних конфліктів у ранніх гомінід. На скелетних залишках ранніх гомінідів достовірних слідів бойового травматизму немає. Повністю виключити ймовірність того, що до появи якихось із пошкоджень на кістках австралопітеків або *Homo erectus* доклали руки їхні сородичі, не можна, але і неможливо чітко довести це для жодної з конкретних знахідок.

Деякі пошкодження на кістках австралопітеків, які розглядалися колись Р. Дартом і багатьма іншими авторами як свідчення насильства із застосуванням знарядь, очевидно залишені, зубами хижих тварин та іншими природними агентами. Спірним є і питання про походження вм'ятин, отворів і тріщин на черепах китайських та яванських гомінідів кінця нижнього і першої половини середнього плейстоцену з Чжоукоудяня, Гунванліну, з печери Хулу та ряду інших пунктів [7, с. 312].

Точно встановити природу цих пошкоджень поки не вдалося – вони можуть бути, а можуть і не бути пов'язані з насильством. Прихильниками першого варіанту рішення цього питання запропонована гіпотеза, згідно з якою *Homo erectus* Східної Азії часто вступали один з одним в збройні сутички і при цьому били противника по голові кийками.

Пошкодження, схожі деякими своїми особливостями на рани, є і на кістках гомінідів другої половини середнього плейстоцену – з місцезнаходження Чепрано в Італії, з печери Сіма де Лос Уесос в Іспанії, грота Зуттієх в Ізраїлі і т. д.

Найбільш цікава з знахідок такого роду, для цього періоду, походить з Китаю. Вм'ятини від сильного удару тупим предметом ідентифікована в результаті нового дослідження черепа Мапа 1 [41], знайденого ще в 1958 р. поблизу однойменного села в провінції Гуандун на Півдні країни, в одній з печер гори Лєвова Голова. Вік черепа, представленого фрагментами кількох кісток, за матеріалами фауни та термолюмінесцентних дат визначається в рамках від кінця середнього до початку пізнього плейстоцену, приблизно від 240 до 130 тис. р. т. Він належав людині, вірогідно чоловічої статі (згідно з ранніми описами) на четвертому-шостому десятку років, таксономічне положення якого залишається спірним, як і для всіх східно-азійських гомінідів цього періоду. До недавнього часу їх об'єднували під мало зрозумілою назвою «пізні архаїчні люди», і частково ця традиція зберігається понині.

Пошкодження у вигляді вм'ятини в формі сегмента довжиною 14 мм і глибиною до 1,5 мм розташована на фрагменті лобової кістки приблизно в 4 см вище бічного краю правої орбіти, а на поверхні ендокрану їй відповідає опуклість [7, с. 312].

На думку авторів опису, рана, швидше за все, була нанесена людиною. Вона зажила, але, мабуть, на якийсь час індивід виявився недієздатним. Розташування рани справа дозволяє припустити, що, якщо її завдала людина, то не прямим ударом (якщо він не був шульгою), а, наприклад, кинувши камінь або якийсь інший предмет.

Ще одна теоретично можлива версія, яку автори опису не розглядають, але яка добре узгоджується з локалізацією рани на правій стороні, – це нанесення власником даного черепа травми самому собі в ході якогось ритуалу, наприклад, оплакування. У багатьох суспільствах існували і існують звичаї, які передбачали вираження скорботи самокатуванням. Зокрема, вони були широко поширені серед аборигенів багатьох областей Австралії [3, с. 367, 369, 371]. Рани, наносились ними собі в ході поховальних ритуалів, наприклад, ударами

палицею, камінням і іншими предметами по голові, могли залишати на кістках, і перш за все на передній частині черепа, сліди, які часом дуже важко відрізнити від бойових каліцтв. Хоч яким малоймовірним здається такий сценарій стосовно гомінід середнього плейстоцену, його все ж слід мати на увазі при інтерпретації ран, подібних до тієї, що зафіксована на черепі Мапа 1.

2.3. Неандертальці і ранні (доверхньопалеолітичні) Homo Sapiens.

Більшість механічних пошкоджень, виявлених на кістках гомінідів цієї групи теж не піддається однозначному тлумаченню. Наприклад, поглиблення явно штучного походження на лівому стегні і на клубової кістки скелета Схул IX, які протягом більш ніж півстоліття з часу їх опису розглядали як результат ударів дерев'яним списом і використовували в якості головної ілюстрації збройного насильства в середньому палеоліті, тепер інтерпретують як посмертні. Їх поява раніше пояснюють ударом, але не списом, а, скоріше, киркою в ході розкопок. Не встановлена точно природа травм на черепі Кафзех 11 і ряді інших скелетних залишків ранніх) Homo Sapiens [7, с. 314].

Для неандертальців даних більше, і природа пошкоджень в деяких випадках зрозуміліша. Взагалі, якщо судити по найбільш повно збереженим скелетам, то напрошується висновок, що жоден неандерталець, який прожив понад 30 років, не уникнув серйозних травм, а деякі отримували їх з незavidною регулярністю.

Від наслідків сильних ударів і падінь не раз доводилося відходити людині з грота Фельдгофер (пошкоджені плечова і потилична кістки), його мородичам з Шанідар (Шанідар 1 – лобова, вилична і плечова кістки, ключиця, стопа) і Печери Кебара (Печера Кебара 2 – п'ятий грудний хребець, зап'ястя), звичайною справою були переломи ребер (Ля Шапелль, Шанідар 4), рук (Крапина 180, Ля Кіна 5), ніг (Табун 1, Ферраси 2) і інші нещастя [27, с. 168].

Серед таких травм є і рани, майже напевно нанесені колючими предметами. Це проникаючі поранення грудної клітини та голови, зафіксовані, відповідно, на скелеті Шанідар 3 і на черепі з Сен-Сезар. Їх зазвичай розглядають зараз як найдавніші достовірні свідчення збройного насильства, хоча в подібних випадках ніколи не можна повністю виключити ймовірність того, що рана не пов'язана з агресією, а є наслідком необережного поводження зі зброєю або нещасного випадку на полюванні [7, с. 314].

Судячи з деяких особливостей відмітин (паза) на ураженому ударом дев'ятому лівому ребрі неандертальця з Шанідар, рана була нанесена легкою металюною зброєю дальньої дії, на зразок дротика, оснащеного кам'яним наконечником [27, с. 169]. Оскільки вважається, що самі неандертальці такого озброєння не мали, висловлювалося припущення, що в даному випадку ми можемо мати справу зі свідомством міжвидового конфлікту з *Homo Sapiens*. Насправді, однак, якщо дана рана дійсно була нанесена дротиком, то це, скоріше, має розглядатися як свідчення наявності металюної зброї у місцевих неандертальців, оскільки ніяких слідів присутності в Загросі (і в західній частині Азії в цілому) у відповідний період людей сучасного анатомічного типу поки не виявлено.

У зв'язку з темою «міжвидового конфлікту» слід згадати гіпотезу Г. Клаач, який вважав, що доказом війни між неандертальцями і сучасними людьми є знахідки з Крапіні. «Поки що, – писав він, – це єдине місце, де були виявлені кістки обох типів людей льодовикового періоду, причому стан цих кісток дозволяє зробити висновок, що тут сталася битва за оволодіння печерою». Однак вже сучасникам Клаач було ясно, що намальована ним картина багато в чому фантастична, а вже через кілька років вона стала здаватися і зовсім неймовірною. «В даний час ніхто вже не думає серйозно про «битву при Крапіні», де неандертальці і ориньякські люди *Homo Sapiens* боролися і переможці пожирали переможених» – зауважив з цього приводу не

без іронії Г. Вейнерт. Якщо канібалізм в Крапін і мав місце, підкреслив він далі, то і з'їдені, і ті, хто їх їв, були неандертальцями [5, с. 231].

Дійсно, сьогодні ми знаємо, що неандертальці, чії кістки виявлені в Крапіні, жили задовго – за десятки тисяч років – до того, як в Європі з'явилися перші Homo Sapiens . Чи були вони канібалами – невідомо, а якщо і були, як їх родичі з печер Муля-Герсі у Франції і Ель-Сідрон в Іспанії, то з цього ще не випливає, що вони ворогували між собою і вбивали один одного.

У будь якого випадку, в двох щойно названих випадках, де факт канібалізму вважається встановленим, довести його зв'язок з насильством неможливо. Він міг бути просто частиною поховального ритуалу. Скільки-небудь надійно ідентифікованих слідів ушкодження зброєю на кістках з Крапіни немає, і деякі дослідники вважають, що взагалі майже всі спостережувані на них пошкодження виникли під впливом природних факторів, таких, як тиск печерних відкладень, скельні обвали або, наприклад, обгризання людських останків тваринами – падальниками. Інші дотримуються протилежної думки, вказуючи, зокрема, на те, що «як кількість, так і розподіл травм на лобових, тім'яних і потиличних кістках з Крапіни вписуються в картину, характерну для тих груп мисливців-збирачів, де міжособистісне насильство є, як здається, головною причиною черепних травм».

Розділ 3.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТІВ У ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА МЕЗОЛІТІ

Походження людини сучасного типу пов'язують з початком пізнього палеоліту. Вважають, що люди пізнього палеоліту походять від передньоазійських прогресивних неандертальців, відомих за знахідками Схул і Табун в Палестині. Саме смертельна ворожнеча між неантропами і палеоантропами, вважають антропологи, стала причиною інтенсивних міграцій, в процесі яких населення тієї епохи заселили всі придатні для життя райони нашої планети. Їх гнав смертельний страх перед людоджерами. Іншими словами, предки сучасної людини – неантропи – протягом кількох десятків тисяч років виступали стосовно своїх більш древніх і більш могутніх сучасників – неандертальців – більш як об'єкт полювання.

3.1. Опис археологічних контекстів періоду. Археологи виділяють три основні стадії розвитку людей сучасного типу, що населяли Європу [17]. Сама рання стадія, яку виділяють фахівці, називається ориньякской (від назви печери в місцевості Ориньяк у Франції). Вона характеризується високим рівнем виготовлення кремнієвих знарядь, а також швидким розвитком художніх здібностей людей, зокрема, до наскального живопису і виготовлення кістяних фігурок. Найвідоміші з печер, покритих малюнками, відносять до кінця першого з трьох періодів пізнього палеоліту.

Другу стадію називають солютрейской (від печери Солютрє у Франції). Вона, передусім, характеризується якістю і навіть деякою витонченістю обробки кам'яних знарядь. Їхні неперевершені, гострі як бритва, леза можна порівняти тільки з найкращими з неолітичних знарядь. Вони, звичайно ж,

залишалися невідшліфованими, але кращі їх зразки були такі ж тонкі, як і сталеві леза, і майже такі ж гострі.

Потім, нарешті, настає мадленская стадія (від печери Ла Мадлен), відмічена скороченням чисельності диких коней, північних оленів і появою в Європі благородного оленя. Кам'яні знаряддя стають менше; разом з ними широко використовуються кістяні гарпуни, наконечники копій, голки і т. д.

Відкриття пізньопалеолітичних жител стало одним з основних аргументів на користь положення про виникнення родової організації суспільства, що змінила дородову общину, характерну для більш ранніх епох.

Рід був об'єднанням кровних родичів. З початком родового ладу ендогамний шлюб замінюється екзогамним. Тепер чоловік і жінка мали обов'язково за народженням належати до різних родів. Жінка була в роді хранителькою вогнища, відала харчовими запасами. Переважне становище жінки у первісному суспільстві зумовило виникнення матріархальних відносин. На важливу роль жінки в пізньопалеолітичному суспільстві вказують численні знахідки скульптурних зображень, вирізьблених з бивня мамонта або м'яких порід каменю [2].

Отже, в палеолітичну епоху людина досягла певного рівня матеріальної і духовної культури, який став основою для формування й подальшого розвитку економічних і суспільних відносин наступних епох.

З однолінійним переліком родинних зв'язків, другою дуже важливою ознакою роду був звичай екзогамії. З питання про походження цього звичаю існує багато різних теорій, жодна з яких не є загально прийнятою. Перша з них була розроблена у 60-х рр. Мак-Ленаном, який увів в науку поняття екзогамії. Він вважав, що причиною екзогамії були звичаї «войовничих дикунів», які

вбивали нездатних до війни дівчат, і тому вони шукали собі дружин на стороні [3].

Становлення людського суспільства передбачає угамування тваринних інстинктів та їх введення у соціальні рамки. З двох основних біологічних інстинктів – їжі та статевого, невпорядкованим залишився другий [18, с. 256].

Конфлікти, які народжувалися з невпорядкованих статевих відносин, не завжди були причиною поранень та смерті людей. Але вони завжди порушували господарську діяльність колективу. Виросло значення полювання, яке набувало більш організованих форм. Розвиток полювання супроводжувався збільшенням залежності його результату від результату виробничої діяльності. Цілком зрозуміло, що у період підготовки до полювання конфлікти між членами громади були дуже небезпечними. Навіть якщо вони не вели до скорочення мисливців, втрати від них були вагомими [18, с. 161].

Потім необхідність усунення конфліктів у період підготовки до полювання, призвела до того, що група дорослих чоловіків почала відокремлюватись від другої частини громади, що до виходу в похід на більш довгий час [11, с. 9].

Суспільно-економічна формація – це історично визначена ступінь суспільного розвитку з відповідним їй способом виробництва. А так, як основним виробничим колективом протягом усієї історії була община, головний зміст первісної формації – не розвиток первісної общини, а спосіб виробництва [19].

Конфлікт – суттєва частина вивчення як у археології, так і в інших науках. Походження чогось завжди приваблива тема та походження війни – не випадок, який було розглянуто з точки зору біологічної, антропологічної, військової історії, а археології [6, с. 39].

Найбільший інтерес до ранньої війни показали антропологи, тому що це відповідно людській якості – «людська природа». Археологія у значній мірі була глядачем цього аргументу. Цікавість до прадавньої війни стимулювала полемічна війна з цивілізацією: міфом мирного дикуна [6].

3.2. Насильство у верхньому палеоліті. Для цієї групи кількість достовірних палеоантропологічні свідочств збройного насильства набагато більше, ніж для попередньої, але в переважній своїй більшості вони належать до фіналу даної епохи, до часу пізніше останнього льодовикового максимуму (після 18 тис. р. т.). До цього ж часу відносяться і всі відомі в палеоліті людські кістки з застряглими в них кам'яними або кістяними наконечниками. Для попереднього періоду дані мізерні, а надійно ідентифіковані сліди ран від зброї поодинокі.

У 2009 р сліди рани, нанесеної, майже напевно, зброєю, були виявлені на першому грудному хребці чоловіка зі знаменитого поховання Сунгир, виявленого ще в 1964 р Поховання традиційно відносили до середньої пори верхнього палеоліту, що підтверджується великою серією радіовуглецевих дат від 20 до 28 тис. р. т., але останні датування, виконані із застосуванням вдосконаленої методики очищення зразків, припускають старовину від 32,5 до 38 тис. р. т. [7, с. 315]. Вік похованого, швидше за все, близько або трохи більше 50 років. Пошкодження локалізується в області лівої передньо-бічної частини хребця і являє собою некрізне отвір довжиною 10 мм, шириною 1-2 мм і глибиною до 6 мм, залишене проникненням в кісткову тканину гострого тонкого предмету. За добре аргументованою думкою авторів публікації, поява даного ушкодження після поховання або тим більше розкопок виключені, а після смерті в ході поховального обряду вкрай малоймовірні. В якості можливих контекстів акту насильства розглядаються міжгрупове зіткнення (війна), внутрішньогруповий конфлікт, ритуальне вбивство і помста. Найбільш

правдоподібними автори вважають другу версію (внутрішньогруповий конфлікт) і версію випадковості.

Для ранньої і середньої пори верхнього палеоліту західної і центральної Європи (ориньяк, Граветт і синхронні їм індустрії), а також для сучасних їм культур позаєвропейських регіонів явних свідчень бойового травматизму немає.

По-різному можна пояснити і пошкодження на кістяк з Дольні Вестоніці в Чехії. Б. Клима припустив, що двоє індивідів з потрійного поховання, знайденого на цьому пам'ятнику, зустріли насильницьку смерть, відзначивши також в зв'язку з цим і три загоєних рани лобової кістки чоловіка з одиночного поховання, відкритого в 1987 р. [37, с. 835].

Ще одним пам'ятником, який часто фігурує в літературі в зв'язку з темою насильства в палеоліті, є Машицька печера на півдні Польщі. Тут в добре збереженому культурному шарі середнього мадлену поряд з кам'яними і численними кістяними знаряддями знайдено близько 50 фрагментів як мінімум 16 людських черепів, що залягали серед кісток тварин. На них були ідентифіковані сліди різання, скоблення і навіть скальпування, що дослідники стоянки визнали достатньою підставою для того, щоб говорити не тільки про «канібалізм, орієнтований в основному на поїдання мозку», але і про знищення мешканців печери ворогами. Та обставина, що поряд з місцевим на пам'ятнику представлений дністровський і волинський кремій, дозволило «викрити» ймовірного агресора – людей Молодовської культури або східного Гравету, «які могли не надто прихильно дивитися на прибульців з далекого заходу». Зараз матеріали Машицької печери переглядаються, і, як пише П. Петіт з посиланням на усне повідомлення Й. Оршідта, судячи з перших результатів, їх інтерпретація може змінитися [40, с. 273].

Якщо матеріали Машицької печери і інших мадленських або синхронних Мадлену пам'ятників допускають різні інтерпретації, то для наступного

періоду, тобто для фіналу пізнього палеоліту, є очевидні і незаперечні свідчення збройного насильства.

Це, перш за все, скелетні залишки людей з застряглими в них фрагментами зброї. Такі знахідки були зроблені в Європі (Сан Теодоро, Грот Дітей, можливо, Монфор), Африці (Джебел Сахаби) і на Близькому Сході (Печера Кебара) [7, с. 320]. Крім того, саме з цього або трохи більше раннього часу в похованнях починають зустрічатися, іноді в досить великій кількості, кам'яні та кістяні наконечники, які, судячи з їх положенню серед кісток (між ребер, в тазу, всередині черепа), в момент поховання могли перебувати в тілі (в м'яких тканинах). Звичайно, далеко не завжди можна довести, що ці речі не були просто частиною поховального інвентарю, хоча таке припущення не дуже добре ув'язується, наприклад, з їх частою присутністю в жіночих і дитячих похованнях.

3.3. Конфлікти в мезолітичних групах. Про наявність конфліктів у мезолітичному суспільстві також яскраво свідчать наскельні зображення на горі Валлторна, що знаходиться у Іспанії. На приангарської стоянці «Ритвінка-1» досліджено парне поховання жінки та грудної дитини, яке було зроблено у ґрунтовій ямі, що була обкладена кам'яними плитами. Кістяк жінки був слабо зігнутий, розташований на боці, та обіймав кістяк дитини. Обидва скелета були розмальовані рожевою вохрою. Череп жінки був відділений від скелету та покладений в окрему могильну яму. Поховальний інвентар був представлений кремeneвої пластиною. Крім того у районі крижових хребців жінки та грудної клітини дитини були знайдені два наконечника стріл, що дозволяє дослідникам констатувати насильницьку смерть [12, с. 37].

В Україні досить відомі так звані Васи́лівські могильники 1 та 3. Тут були виявлені десятки поховань. Ці поховання зроблені у глибоких ямах,

велика частина скелетів сильно зігнуто та покрито вохрою. Поховальний інвентар дуже скудний, але наконечники стріл, що застрягли у кістках, дозволили датувати могильники мезолітичним часом. Розташування поховань, як вважають дослідники цих поховань – Телегін Д.Я. та Столяр А.Д. відображають систему соціальних відносин. Так у центральній частині могильників знаходяться поховання жінок, дітей та людей похилого віку – тих членів колективу які потребують захисту. По колу розташовані поховання дорослих чоловіків-захисників [19].

Багато з поточного інтересу до конфлікту приходять під впливом дарвіністичної теорії на сучасні погляди у суспільстві. Від соціобіології 1960-х рр. до еволюційної психології 1990-х був стійкий зріст у акцентуації суттєвої ролі біології у людській культурі. Повертаючись до пізнього палеоліту та мезоліту, можна виділити головні критерії наявності конфліктів – існування зброї та кісткових залишків, що демонструють конфлікт [22].

Людські залишки забезпечують пряме свідчення конфліктів як у доісторичній, так і в історичній епосі, що у багатьох відношеннях вирішує проблеми, сформульовані літературними джерелами.

Травматичні ушкодження у прадавніх людських кістках – доказ конфліктів та насилля у людському суспільстві. Археологічні дані показують, що усюди в історії людських родів конфлікти, особливо серед чоловіків, були дуже частим явищем.

В епоху пізнього палеоліту та мезоліту наступають суттєві зміни у житті людини. Вона освоює нові території, вдосконалюється знаряддя праці та зброї. Основним видобутком їжі залишилося полювання. Сильно змінюється соціальна структура суспільства. Зростання технічного озброєння зробила можливим існування більш постійних соціальних колективів. В умовах

становлення людського суспільства, неможливо оминати подолання тваринних інстинктів та введення їх у соціальні рамки. Таким чином, змінювалось усе навколо, незмінною залишилась присутність соціальних протиріч у суспільстві. На жаль, вони нікуди не зникли, а лише вийшли на новий рівень разом з тими змінами, які притаманні даній епосі. Щодо етнографічних даних бушменів, індіанців та аборигенів, то тут можна припустити, що рівень агресії залежить від навколишнього середовища, яка притаманна регіонам, у яких проживають ці народи.

Розділ 4. КОНФЛІКТИ ЕПОХИ НЕОЛІТУ

На території Східної Європи неолітичний період датується серединою VI – III тис. до н.е.; у країнах Стародавнього Сходу ця епоха розпочинається у VIII – VII тис. до н. е. [6, с. 46]. Кризові ситуації, які періодично виникали на ранньому етапі антропогенезу, на початку неоліту дали імпульс розвитку неолітичної, чи першої сільськогосподарської (технологічної) революції – перехід від привласнюючого (полювання, збиральництво) господарства до нових, «відтворюючих», форм господарства (землеробство, скотарство), що супроводжувалося зміною нормативного геноциду і канібалізму зародковими формами колективної експлуатації.

Перехід до виробляючого господарства привів до помітного збільшення розмірів общин, до виникнення територіальної общини, яка являла собою постійні поселення, що налічували десятки, а то й сотні житлових будинків, культових споруд, майстерень. Житлом слугували глиняні будівлі. На рубежі V – IV тис. до н.е. на Землі вже проживало близько 80 млн. осіб, а щільність населення становила для заселених територій від 10 до 100 осіб на 1 кв. км [14]. Зросла тривалість життя. У суспільстві закріплюються закони патріархату.

Підсумком «неолітичної революції» стало виникнення ранніх держав (на Близькому Сході – в VI тис. до н.е.). До IV – III тис. до н.е. відноситься розквіт ранньоземлеробських суспільств. Відбулося становлення ранньокласових суспільств – виникли перші цивілізації.

Відомості про економіку і соціальний лад неолітичних колективів можна отримати тільки з суто матеріальних археологічних джерел. Про види господарства кажуть набори знарядь і рештки флори і фауни, про чисельність

колективів – розміри і кількість жител. Величезну демографічну цінність представляють могильники, що дозволяють судити про чисельність, статевий і віковий склад колективів, а також на основі обряду поховань та інвентарю робити висновки про становище в суспільстві померлого. Відбиттям матеріального стану, ідеології та суспільного життя є рідкісні предмети мистецтва. Сукупність усіх цих даних дозволяє створити модель суспільних відносин, що існували в епоху неоліту і навіть простежити залежність соціальних форм від різних видів господарства і мінливість цих форм у часі [15, с. 77].

Конфлікти в неолітичну епоху мали різноманітні форми і вирішувалися різними способами. Щодо їхніх окремих проявів слід відносити допомогу родичам, яка нерідко носила примусовий і обов'язковий характер – потлаг – знищення і роздачу майна на похоронах і т.д. У народів Північної Сибіру в XVII – XVIII ст. окремі сім'ї не мали табунів оленів, які перевищували 100 голів, тому що надлишки експортувалися родичами або віднімалися сусідами. Справа могла навіть доходити до вбивства осіб, які відмовляються ділитися своїми багатствами [21, с. 26].

Одні тільки пам'ятники культури не можуть дати повне уявлення про суспільний устрій і конфлікти настільки віддаленого від нас періоду. Однак за допомогою даних етнографії – опису суспільного устрою – тих племен, які до того часу, коли вони стали відомі науці, стояли на рівні неоліту. Особливо добре вивчений племінний лад північноамериканських індіанців ірокезів, описаний американським етнографом Л.Морганом, може дати нам про це уявлення [20, с. 88].

Ірокези жили родами, що були найбільш яскраво вираженими, відомими науці, зразками материнського роду. Окремі роди були організовані в більш

широкі об'єднання. Індіанці називали такі об'єднання родів всередині племен «братствами». Морган перевів відповідний індіанський термін аналогічним за змістом давньогрецьким словом фратрія.

Фратрії утворювалися з двох початкових родів, що складали разом первинне плем'я. Дуже важлива роль фратрій виявлялася в разі конфліктів, що загрожували єдності племені, наприклад, коли траплялося вбивство всередині племені, а також у всіх інших випадках, коли те чи інше питання виходило за рамки даного роду, наприклад при виборі вождів. Під час міжплемінних воєн у індіанських племен фратрії були природною формою військової організації. Кожен рід виступав у бою у складі своєї фратрії. Кожна з двох фратрій племені йшла окремим строєм, з власним значком, під начальством власного вождя. На цьому фратріальному членуванні будувалася вся військова організація.

Дві фратрії становили плем'я. Воно стверджувало або навіть зміщало обраних родами старійшин, а також військових вождів, які обиралися спеціально для керівництва військовими діями.

Таким чином, на прикладі індіанських племен, можна зробити висновок, що і в неоліті протистояння стали носити організаційний характер, а значить і вдосконалювалися методи боротьби і агресії.

Для цього періоду характерна «первісна жорстокість». Як з'ясували британські вчені ці слова є не просто метафорою, а справжнісіньким відображенням суворой реальності.

Виявляється серед первісних людей панували набагато більш люті звичаї, ніж ми могли собі уявити. Такі дані отримали дослідники, які вивчали черепи людей, що жили в епоху неоліту. Результати дослідження були оприлюднені на засіданні Американського археологічного товариства. Рик Шалтінг з Королівського університету Пелфаста і Майкл Висоцькі з Університету

Центрального Ланкаширу обстежили черепа, що відносяться до періоду від 4 до 3,2 тис. років до н.е. За отриманими даними у одного з 20 осіб був шанс отримати від своїх одноплемінників травму черепа, а один з 50 гинув від черепно-мозкових травм [9, с. 78-80].

Насильницькі смерті ставали причиною загибелі від 8 до 33% людей того часу. Люди ранили і вбивали один одного як під час міжплемінних воєн, так і в ході місцевих сутичок всередині своєї громади. Крім цього, часто люди гинули від того, що зараз ми називаємо «домашнім насильством», а також в результаті ритуальних вбивств.

Більшість травм наносилося тупими предметами, можливо, киями. Деякі пошкодження черепа виглядають так, ніби наносилися стрілою чи списом. Володарка одного з досліджених черепів стала жертвою жорстокого вбивства за допомогою кам'яної сокири. Дослідники встановили, що у деяких були відрізані вуха – швидше за все, їх забирали в якості трофеїв [23].

Вчені з Гейдельберзького університету знайшли підтвердження існування в Європі епохи неоліту страшного культу канібалізму. З'ясувалося, що люди, які жили на берегах Рейну приносили людські жертви.

Наприклад у груповому похованні пов'язаному із культурою Лінійно-стрічкової кераміки, датованому 7 тис. р. т. в Талхаймі (Німеччина), дослідники виявили рештки приблизно 34 осіб, які стали жертвами різанини. Докази включають численні смертельні поранення голови, кілька уражень стрілами та розміщення всіх цих людей в одній могильній ямі [41].

Приблизно одночасно, місцевість Герксгайм у Німеччині дала свідчення укріпленого села культури Лінійно-стрічкової кераміки, де дослідники знайшли останки ~ 500 особин в одному із зовнішніх фортифікаційних ровів. Велика частина останків, схоже, зазнала якихось каліцтв, причому багато черепів були

перероблені в «калоти», можливо, як частина ритуальної практики. Суспільства культури Лінійно-стрічкової кераміки, незважаючи на те, що займаються сільським господарством, не вважаються масштабними “державами” чи цивілізаціями. Дійсно, вони значно передують таким соціальним проявам у будь-якій точці Європи. До кінця 2009 року археологи опублікували перші підсумки своїх робіт. Так стало відомо, що у величезному могильнику знаходяться останки до 1000 чоловік, убитих в ході якогось ритуального жертвопринесення. При цьому кістки багатьох людей були обгризені або мали сліди зубів [16].

За словами керівника археологічної експедиції Бруно Булестіна з університету Бордо, поховання є одним з поки досить рідкісних випадків, коли були отримані прямі свідчення про жорстокі звичаї, що панували в неоліті Європи. За його словами, вчені одержали доказ того, що голодні роки в умовах цивілізацій мисливців і збирачів в Європі були не рідкістю. Серед обгризених останків знайдено найбільше кісток жінок і дітей. При цьому французький дослідник спростував думки інших вчених, які вважають, що мови про канібалізм не йде. А ушкодження кісток пов’язані з певним типом обрядів при похованні, коли у померлих відокремлювалося м’ясо від кісток. Однак, проти такої теорії свідчать сліди на кістках, а також безліч роздроблених кісток [16].

Вчені з університету Гейдельберга і археолог Андреа Зеєб-Ланц провели дослідження, яке б дозволило визначити мотиви появи такого дивного ритуалу. Дослідників зацікавило з яких причин в цьому місці відбувалися масові людські жертвоприношення, останки яких до того ж з’їдалися. Про те, що жертвопринесення могли відбуватися в якомусь релігійному центрі, навели знахідки кераміки з регіонів, віддалених від Герксхайма на сотні кілометрів. У лабораторії Гейдельберга був проведений ізотопний аналіз зубів загиблих

людей, який і підтвердив припущення про те, що частина убитих людей походила з інших місцевостей. На підставі цих даних учені припустили, що в Герксхайне процвітав канібалізм.

Таким чином, розвиток суспільства і перехід до цивілізаційного способу життя, сприяло розвитку в неоліті агресії проти собі подібних. Завдяки археологічним даним, можна говорити про те, що конфлікти перейшли від незначних зіткнень до добре озброєних і спланованих.

ВИСНОВКИ

Розглянувши таке явище соціального життя, як конфлікт, можна сказати про те, що вони відіграли ключову роль у житті людей. Для того, щоб розумно поводитись у конкретній ситуації, людина повинна знати закономірності їх появи, розвитку та протікання. Конфлікти на різних рівнях – від великих війн між державами до дрібних – між окремими людьми. Це є неодмінною частиною нашого життя. Явище, яке досліджувалось такими авторами епохи античності як Гераклітом, якій вважав, що війна є «цар усього існуючого»; Платоном, що розглядав війну, як велике зло, а відомий прусський воєнний теоретик Карл Клаузевіц визначав природу міжнародного воєнного конфлікту, запропонувавши знамениту формулу: «війна – є продовженням політики іншими методами». Китайські філософи взагалі вважали, що джерелом усього існуючого є взаємовідносини притаманних матерії позитивних «янь» та негативних «їнь» сторін, які знаходяться у постійному протиборстві та призводять до конфронтації їхніх носіїв. Таким чином, спираючись на досвід тих та багатьох інших діячів, ми можемо констатувати, що конфлікт відбувається на психічному рівні, яке людина, вочевидь, не здолає ніколи. З іншого боку, це явище необхідно більше досліджувати, виявляти причини, наслідки та процеси цього явища.

Протягом всього палеоліту, що тривав понад два мільйони років, зіткнення не бували ні масовими, ні тривалими. Вони представляли собою швидше передумови майбутніх воєн, а не війни у власному розумінні слова. І цим епоха давньокам'яного століття дуже сильно відрізняється від всіх наступних епох. Таким чином, військові конфлікти того часу, як і способи їх вирішення, куди більш нагадували масові бійки або «з'ясування стосунків» шляхом поєдинків. Навряд чи все це можна всерйоз називати війнами. Показово, що навіть для

верхньопалеолітичної епохи, яка почалася приблизно 45 000 років тому і ознаменувалася великими технічними досягненнями – немає ніяких підстав виділяти особливу, військову зброю.

Зрозуміло, самі люди, що жили в ту пору, цілком могли якось відрізнити ті списи і дротики, що застосовувалися ними на полюванні, від тих, що призначалися для силового вирішення спірних питань. Показово, що дані етнографії свідчать про це, а щодо археології, то до сих пір важко виявити ці відмінності в давньокам'яного столітті. Можливо, вони були пов'язані не з формою наконечника, а скоріше з особливим забарвленням деревка, характером заклинань, що накладався на спис, тощо. Так чи інакше, ніякої суттєвої, принципової різниці між формами мисливського і військової зброї в епоху палеоліту ще не було.

У первісну добу в монументальних розписах печерних галерей, в гравіруванні на кістках є сцени полювання, але немає жодної, яка зображувала б зіткнення між людьми. Це дуже показово. Пройде час, і ситуація різко зміниться. Уже в образотворчому мистецтві епохи мезоліту – неоліту війни, сутички людей з людьми присутні як один з поширених сюжетів (фрески іспанського Леванту, петрогліфи Карелії). У більш пізніх епохах, зіткнення і вбивства вже стануть чимось буденним, що представляли собою одне з важливих (і досить постійних) занять для чоловіків. Не випадково в багато етнографічно відомих племенах, що знаходилися в XIX столітті на стадії неоліту або раннього металу (наприклад північноамериканські індіанці), до приходу європейців жили в обстановці перманентної, де ніколи не припинялися надовго війни зі своїми сусідами.

На прикладі деяких моментів життя та культури неандертальського суспільства, можна вважати, що так як люди епохи мустьє жили в умовах дуже суворого клімату – це продовжувало суттєву обмеженість продуктів харчування,

та як наслідок, вони дуже часто могли перебувати у стані голоду. Це в свою чергу породжувало привід для збройних протистоянь. Неандертальці застосовували зброю по відношенню один до одного, про це свідчать багато археологічних знахідок. Знахідки у печерах Крапіна, Єль-Сидрон, Монте-Чирчео вказують на те, що люди вбивали собі подібних.

Канібалізм, який був дуже розповсюдженим у цю епоху – це наслідок збройної агресії по відношенню однієї людини до іншої.

Справжні війни почалися вже на фінальному етапі палеоліту, в період, перехідному до нового кам'яного віку (епоха мезоліту – неоліту). В цю епоху наступають суттєві зміни у житті людини. Вона освоює нові території, вдосконалюються знаряддя праці та зброї. Основним видобутком їжі залишалось полювання. Сильно змінюється соціальна структура суспільства. Зростання технічного озброєння зробила можливим існування більш постійних соціальних колективів. В умовах становлення людського суспільства, неможливо оминати подолання тваринних інстинктів та введення їх у соціальні рамки. Таким чином, змінювалось усе навколо, незмінною залишилась присутність соціальних протиріч у суспільстві. На жаль, вони нікуди не зникли, а лише вийшли на новий рівень разом з тими змінами, які притаманні даній епосі. Саме тоді людина вперше почала займатися землеробством і скотарством, почала міцно обживати свою територію, одночасно створюючи на ній матеріальні блага, що ставали для чужинців занадто великою спокусою. Не випадково саме в цей період на стоянках самих різних культур різко збільшується кількість знахідок наконечників стріл. Довгий час археологи вважали, що лук і стріли і з'явилися саме тоді – в мезоліті. Проте нові знахідки ясно показали, що це не так.

Мисливський лук був винайдений в глибоку давнину, ймовірно, ще в ранню пору верхнього палеоліту. Проте аж до початку епохи почастишали

міжплеменні сутички і він не мав ключового значення в озброєнні мисливців. Практика загінних полювань не давала широких можливостей для його застосування та розвитку. Проте при військових діях саме лук повинен був стати самою грізною, самою далекобійною і ефективною зброєю з усіх, які знало тоді людство.

Коли конфлікти виникали в самій громаді, то їх, ймовірно, вирішували досить швидко і безжально. Всі існування порівняно невеликих спільнот палеолітичних мисливців ґрунтувалося на стабільності та взаємодопомозі. Так, агресії «зі своїми» або з найближчими сусідами могла нести загибель всьому роду. Тому конфлікти і невдоволення гасилися в зародку. Мабуть, це і стало причиною того, що винахід лука дуже довго залишалося не затребуваним у повній мірі.

На протязі доби неоліту людство зазнало чергових змін: у господарстві та в соціальній структурі. Важливі перетворення у господарській діяльності неолітичної людини (приручення тварини, винайдення землеробства). Як і досягнення в розвитку техніки називають «неолітичною революцією». Перехід до виробничого господарства привів до суттєвого збільшення розмірів громад до виникнення територіальної громади, яка являла собою постійні поселення. Зросла тривалість життя. Постійні поселення налічували десятки сотень житлових будинків, культових споруд, майстерень. У соціальній сфері – перехід до патріархату. Вважається, що підсумком неолітичної революції стало виникнення ранніх держав, відбулося становлення ранньокласових суспільств, виникли перші цивілізації, тому й збройні протистояння набувають масового характеру, що пізніше перетворилися на сучасні війни.

Підводячи підсумок, можна сказати наступне. На даний момент багато джерел свідчать про те, що справжні війни в давнину почалися лише зі зміною

структури господарства і соціальних стосунків – з освоєнням землеробства і скотарства – змінювалася і структура озброєних протистоянь. На прикладі індейців-ірокезів можна судити про появу військових організацій. Так, протистояння почали носити організаційний характер і саме тоді військові конфлікти різко частішають, стають більш тривалими і жорстокими. Паралельно з розвитком і еволюцією самої людини, розвивається і така його якість, як схильність до агресії проти собі подібних.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Археология Украинской ССР: В 3-х томах. Т.1. Первобытная археология. К.: Наукова думка, 1985. 564 с.
2. Археологічні пам'ятки історії релігії. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-6943.html> (дата звернення 12.04.2021)
3. Берндт Р. М., Берндт К. Х. Мир первых австралийцев. Москва: Наука. 1981. 447 с.
4. Ванд Л., Муратова А. Из запасных и любимых мыслей. URL: http://www.prakultura.ru/lib/vand_muratova_iz_zapasnix.htm (дата звернення 17.04.2021)
5. Вейнерт Г. Происхождение человечества. Москва; Ленинград: Государственное издательство биологической и медицинской литературы. (Пер. с нем. изд. 1932 г.). 1935. 167 с.
6. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене. Тернопіль: Навчальна книга, 2008. 479 с.
7. Вишняцкий Л.Б. Вооруженное насилие в палеолите // Stratum plus. №1. 2014. С. 311-322.
8. Глазко В. Цивілізаційні кризи і революції: генно-культурна парадигма // Вісник Національної академії наук України. 2006. № 9. С. 24-43.
9. Гурина Н. Н. Оленеостровский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва-Ленинград, 1956. № 47. С.78-80.
- 10.Ефименко П.П. Первобытное общество. К.: Наукова думка, 1953. 370 с.
- 11.Кабо Р.В. Первобытная доземледельческая община. М.: Наука, 1986. 303 с.
- 12.Казанков А.А. Агрессия в архаических обществах. М.: Институт Африки РАН, 2001. 152 с.

13. Кислый А.Е. Исторические предпосылки этнической конфликтности и этнической толерантности. URL: <http://prakultura.ru/lib/prahistori/557355678.html> (дата звернення 10.10.2020)
14. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія. Навчальний посібник. К., 2004. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/economics/leonenko_ei/part1/102.htm (дата звернення 9.12.2020)
15. Массон В.М. Средняя Азия и древний Восток. М.: Наука, 1964. 468 с.
16. Наши предки питались женщинами и детьми? URL: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/486837/> (дата звернення 13.02.2021)
17. Пізній палеоліт – поява людини сучасного типу. URL: <http://tabloid.co.ua/topics/piznij-paleolit-poyava-lyudini-suchasnogo-tipu> (дата звернення 10.03.2021)
18. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. Москва: Мысль 1989. 335 с.
19. Торпе Д.Н. Антропология, археология и происхождение войны. URL: archeologia.ru/lib/pervobit_antropologi_3232746374.htm. (дата звернення 17.04.2021)
20. Хазанов А.М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытное общество. Л., 1974. С. 80-90.
21. Хлобыстин Л.П. Проблемы социологии неолита Северной Евразии // Охотники, собиратели, рыболовы. Л., 1972. С. 12-34.
22. Ходок Ф.Л. Перспектива биоархеологии в истории общества. URL: [archeologia.ru /lib/pervobit_antropologi_1232435657.htm](http://archeologia.ru/lib/pervobit_antropologi_1232435657.htm). (дата звернення 12.04.2021)
23. Черепа рассказали о жестоких нравах неолита. Постійна адреса роботи: <http://primeinfo.net.ru/news804.html> (дата звернення 1.08.2020)

- 24.Черныш А.П. Остатки жилища мустьерского времени на Днестре // Советская этнография. 1960. № 1. С. 3-68.
- 25.Шнирельман В. А. У истоков войны и мира. В: Война и мир в ранней истории человечества. Т. 1. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1994. С. 9-176.
- 26.Beckerman S., Erickson P. I., Yost J., Regalado J., Jaramillo L., Sparks C., Long K. Life histories, blood revenge, and reproductive success among the Waorani of Ecuador // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2009. 106. P. 8134-8139.
- 27.Churchill S. E., Franciscus R. G., McKean- Peraza H. A., Daniel J. A., Warren B. R. Shanidar 3 Neandertal rib puncture wound and Paleolithic weaponry // JHE. 2009. 57. P. 163-178.
- 28.De Waal F. B. M. The antiquity of empathy // Science. 2012. 336. P. 874-876.
29. Deckert J., Catalano M., Syagailo, Y. V., Bosi M., Okladnova O., Di Bella D., Lesch K. P. Excess of high activity monoamine oxidase A gene promoter alleles in female patients with panic disorder // Human Molecular Genetics. 1999. 8. P. 621-624.
- 30.Dellatore D., Waitt C. & Foitova I. Two cases of mother-infant cannibalism in orangutans // Primates. 2009. 50. P. 277-281.
- 31.Fry, D. The human potential for peace: An anthropological challenge to assumptions about war and violence. Oxford, UK: Oxford University Press. 2006. 354 p.
- 32.Fry D. P., Schober G., & Bjorkqvist K. Nonkilling as an evolutionary adaptation. In N. Societies (Ed.), Joam Evans Pim. Honolulu, Hawaii: Center for Global Nonkilling. 2010. P. 101-128.
- 33.Gat A. Proving communal warfare among hunter-gatherers: The Quasi-Rousseauan error // Evolutionary Anthropology, 2015. 24. P. 111-126.
- 34.Gibbons, A. Tracking the evolutionary history of a “Warrior ” gene. // Science,

2004. 304. P. 818-819.
35. Keeley L. War before civilization. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996. 230 p.
36. Kim N. & Kissel M. Emergent warfare in our evolutionary past. New York, NY: Routledge, 2018. 450 p.
37. Klima B. A triple burial from the Upper Paleolithic of Dolni Věstonice, Czechoslovakia // JHE. 1988. 16. P. 831-835.
38. Otterbein K. How war began. College Station, TX: Texas A&M University Press, 2004. 167 p.
39. Perbal L. The “warrior gene” and the maori people: The responsibility of the geneticists // Bioethics. 2013. 27. P. 382-387.
40. Pettitt P. The Palaeolithic Origins of Human Burial. London; New York: Routledge, 2011. 254 p.
41. Price T. D., Wahl J., & Bentley R. A. Isotopic evidence for mobility and group organization among Neolithic farmers at Talheim, Germany, 5000 BC. // European Journal of Archaeology. 2006. 9. P. 259-284.
42. Rosenbaum S., Vecellio V., & Stoinski T. Observations of severe and lethal coalitionary attacks in wild mountain gorillas // Nature Scientific Reports. 2016. 6. P. 1-8.
43. Roper M. K. A survey of the evidence for intrahuman killing in the Pleistocene. // CAn. 1969. 10. P. 427-59.